

Г. І. Гримашевич,

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир

СТУПЕНЮВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті за опублікованими лексикографічними, лінгвогеографічними й текстологічними виданнями та власними діалектними матеріалами, зібраними в середньополіських говірках Житомирської області, проаналізовано способи утворення форм компаративна та суперлатива в говорах українського діалектного континууму, акцентовано увагу на переважанні синтетичних утворень у говірковому мовленні та на розмаїтті фонетичних і дериваційних варіантів ступеньованих форм адвербіативів.

Ключові слова: прислівник, діалект, ступені порівняння, компаратив, суперлатив, синтетична форма, аналітична форма.

В статье по материалам опубликованных лексикографических, лингвогеографических и текстологических изданий и собственным материалам, собранным в среднеполюских диалектах Житомирской области, проанализированы способы образования форм компаратива и суперлатива в диалектах украинского диалектного континуума, акцентировано внимание на преобладании синтетических образований в диалектной речи и на разнообразии фонетических и словообразовательных вариантов форм степенем сравнения адвербиативов.

Ключевые слова: наречие, диалект, степени сравнения, компаратив, суперлатив, синтетическая форма, аналитическая форма.

In the article after the published lexicographic, lingvogeographic and textographic editions and own dialectal materials collected in the serednepoliski hovirky of the Zhytomyr region it is analysed the methods of formation of comparative and superlative forms in hovory of the Ukrainian dialectal continuum, attention is accented on predominance of synthetic educations in hovirka broadcasting and on the variety of phonetic and derivatsiyni variants of stupenevani forms of adverbatives.

Key words: adverb, dialect, degrees of comparison, komparative, superlative, synthetic form, analytical form.

Граматична, як і лексична та фонетична системи української літературної та діалектної мови, позначені в сучасних умовах динамікою, що призводить до вияву новітніх тенденцій у їхньому функціонуванні. З-поміж граматичних важливою є проблема ступенів порівняння якісно-означальних слів, насамперед прикметників, хоча значне місце належить і прислівникам, особливо діалектним, які мають здатність до утворення низки специфічних форм компаративна та суперлатива в говірковому мовленні, поповнюючи завдяки цьому лексичну та граматичну діалектні системи, які водночас є джерелом для збагачення літературної мови.

Зауважимо, що проблему генези компаратива та суперлатива прикметників і прислівників на матеріалі літературної мови порушено в працях С. Бевзенка, Л. Булаховського, А. Грищенко, С. Зінченка, О. Потєбні, С. Самійленка та ін. Категорію ступенювання в сучасній українській літературній мові досліджували такі мовознавці, як І. Вихованець, Ю. Карпенко, О. Качура, А. Колодязний, Н. Костусь, І. Кучеренко, М. Леонова, І. Чапля та ін. Українське говіркове ступенювання привертало увагу діалектологів, зокрема С. Бевзенка, І. Верхратського, О. Горбача, Й. Дзєндєлівського, П. Лизанця, А. Москаленка, В. Німчука, І. Панькевича, Н. Прилипка, П. Приступу та інших, у працях яких переважно проаналізовано утворення форм ступенів порівняння в говірках південно-західного наріччя. Крім того, на матеріалі сучасного діалектного мовлення ґрунтовно дослідив функціонування форм ступенів порівняння прислівників у західнополіських і суміжних говірках Ю. Громик, який у зазначених діалектних утвореннях виділяє чотири моделі утворення простої форми вищого ступеня прислівників, акцентує увагу на наявності суплетивних форм, виділяє префікси, за допомогою яких утворюються форми суперлатива, створює загальну картину функціонування форм ступенів порівняння в досліджуваному континуумі [3].

Водночас цілісного дослідження, у якому було б проаналізовано систему утворення сучасних форм компаративна та суперлатива прислівника на різних теренах українського діалектного континууму, досі немає, що й зумовлює актуальність нашої розвідки, яка, крім зазначеного, посилюється ще й тим, що форми ступенів порівняння прислівника досить рідко представлені в лінгвогеографічній продукції (наприклад, в Атласі української мови лише дві карти присвячено формам ступенів порівняння прислівника на **-ш-** (к. 246) і на **-іш-** (к. 247), водночас у другій зауважено тільки про прикметники, але в коментарях зауважено, що функціонують і прислівники з такими ж суфіксами [1]), у діалектних словниках і говіркових текстах зв'язного мовлення.

Мета статті – проаналізувати особливості творення форм ступенів порівняння прислівника в українських діалектах на сучасному етапі їх розвитку.

Джерелами дослідження слугували лексикографічні, лінгвогеографічні й текстологічні виданнями та власні діалектні матеріали, зібрані в середньополіських говірках Житомирської області.

Як засвідчила вибірка форм ступенів порівняння прислівників із зазначених вище матеріалів, найуживанішими в діалектному мовленні є синтетичні форми (з метою мовної економії) вищого ступеня порівняння, які демонструють різноманітні суфіксальні утворення та фонетичні варіанти, більшість із яких зумовлена фонетичними особливостями того чи іншого діалектного ареалу. Аналітичні форми ступенів порівняння практично відсутні в діалектному мовленні.

У лексикографічній праці переважно зафіксовано прислівники у формах компаратива із суфіксом **-ше**, який залежно від території побутування виступає у фонетичних варіантах **-ши**, **-ші**, **-че**, **-чо** та в усіченій формі **-ш-**, причому самі прислівники демонструють низку фонетичних виявів, яких не знає літературна мова:

бірише ‘більше, частіше’ (СБГ, с. 32), *бóрише* ‘скорше’ (Шило, с. 57), *ра́ніше* ‘раніше’ (Сабадош, с. 305), *ра́нче* ‘т. с.’ (СЗГ, II, с. 114), *‘ран’че* ‘т. с.’ (ГІУ, с. 257), *‘ран-ше* ‘т. с.’ (ГБ, с. 96), *ті́кіше* ‘тихіше’ (СЗГ, II, с. 198), *ві́кіши* ‘швидше’ (СЗГ, I, с. 56), *да́льши* ‘якомога далі’ (СУСГ, с. 63), *да́льши, да́льшиє, да́льши* ‘т. с.’ (Сагаровський, с. 81), *та́нчо* ‘дешевше’ (Шило, с. 249), *ле́гши* ‘легше’ (Сагаровський, с. 206) тощо.

Значно рідше фіксуємо утворення із суфіксом **-іше** та власне діалектними варіантами **-ійш** та **-ищ (-иц)**, а також його усіченою формою **-иш**: *ду́жіше* ‘дуже, сильніше’ (Сагаровський, с. 96), *фа́йніше* ‘гарніше, краще’ (СЗГ, II, с. 219), *ра́нііше* ‘раніше’ (СЗГ, II, с. 114), *хри́пчіше* ‘більш хрипко, хрипкіше’ (СЗГ, II, с. 234), *п-із’н’ише* ‘пізніше’ (ГІУ, с. 255), *ху́тніш* ‘швидше’ (СЗГ, II, с. 236) тощо.

Поліський діалектний обшир якнаймасштабніше репрезентує архаїчний суфікс **-ій** (варіанти **-ей, -ий**), який, за словами Ю. Громика, найуживаніший у західнополіських говірках, функціонує здебільшого в наголошаній позиції (лише в одній говірці зафіксовано більше 80 утворень) та в усіченій формі **-і**, що зумовлена втратою кінцевого [й] [3], хоча побутує й на інших теренах Полісся, відзначаючись фонетичними варіантами, що зумовлені фонетичними рисами відповідного поліського діалекту, зокрема в східно- та середньополіських говірках переважає форма **-ей (-ей)**, що відбиває одну з фонетичних рис цих діалектів – збереження етимологічних звуків у нових закритих складах *му́дрій* ‘краще’ (СЗГ, I, с. 322), *ра́ній, ра́ніий* ‘раніше; колись’ (СЗГ, II, с. 114), *ра́ніий* ‘давніше, колись’ (СЗГ, II, с. 114) *ти́сній* ‘тісніше’ (СЗГ, II, с. 200) *хо́лодні, хо́лодній* ‘холодніше’ (СЗГ, II, с. 231) *ху́тчий* ‘швидше’ (СЗГ, II, с. 236), *ви́силь* ‘веселіше’ (СЗГ, I, с. 59), *блі́жєй* ‘ближче’ (СПГ, с. 33), *блі́жєй* (ВМ), *ви́цєй* ‘вище’ (СПГ, с. 47), *до́вжєй* (ВМ), *до́вжєй* ‘довше’ (СПГ, с. 64), *да́внєй* ‘раніше, колись’ (СПГ, с. 64; ВМ), *ни́жєй* ‘нижче’ (СПГ, с. 137), *бли́жєй* ‘ближче’ (СССП, с. 18), *да́лей* ‘далі’ (СССП, с. 26) та ін.

Діалектні форми суперлатива, яких відзначено значно менше, репрезентують утворення із префіксом **най-**, який додається як до простої форми вищого ступеня порівняння, як у літературній мові [2, с. 311], так і звичайного прислівника, що не характерно для літературної мови, до однокореневих і суплетивних основ: *найпе́реч* ‘найперше’ (СЗГ, I, с. 332), *найбо́рзо* ‘дуже швидко, найшвидше’ (СБГ, с. 311), *найбо́риши* ‘найшвидше’ (СБГ, с. 311), *найху́же* ‘найгірше’ (СЗГ, I, с. 332), *найда́ле* ‘найдалше’ (Гурчин, с. 188), *найлі́тше* ‘найкраще’ (там же), *найпе́рше* ‘насамперед’ (там же), *найско́ре* ‘найшвидше’, ‘найімовірніше, найправдоподібніше’ (там же), *найпа́че* ‘найбільше’ (СПГ, с. 132), *найбо́рзо* ‘душе швидко, найшвидше’ (СБГ, с. 311). Спорадично зафіксовано фонетично змінені варіанти зазначеного префікса **над-, на-** (*надбі́льше* ‘найбільше’ (СЗГ, I, с. 330), *набо́льш* ‘найчастіше’ (СПГ, с. 131)). У західнополіських і суміжних говірках Ю. Громик відзначив для утворення форм суперлатива префікси **най-, на-, нав-, над-** [3]. У говірках південно-західного наріччя для утворення форм суперлатива найпродуктивнішим є частка-префікс румунського походження **май-**: *найбо́риши* ‘найшвидше’ (СБГ, с. 311), *майпо́бірише* ‘якнайбільше’, *майпо́футше* ‘якнайшвидше’ (ГГ, с. 119) тощо.

Спорадично зафіксовано суплетивні форми вищого та найвищого ступенів порівняння прислівника: *лі́ній* ‘краще’ (СЗГ, I, с. 288), *лу́ч, лу́чий, лу́чче* ‘т. с.’ (СЗГ, I, с. 294), *лу́чче* ‘т. с.’ (СУСГ, с. 118), *ме́нч, ме́нче* ‘менше’ (Сагаровський, с. 227), *ме́нєй* ‘т. с.’ (Машеве, с. 49), *ме́ншєй* ‘т. с.’ (Машеве, с. 53), *бі́лиши* (*бі́риши*) ‘більше’ (Негрич, с. 26), *бу́льшиє* (Машеве, с. 59), *найлу́чче, найлу́ччіше* ‘найкраще’, ‘найбільше’ (Сагаровський, с. 251). Крім того, морфемна структура суплетивних адвербіальних утворень може бути ускладнена зменшено-пестливими суфіксами (*бі́льшон’ко* ‘щонайбільше’ (Піпаш, с. 14), *лу́чачко* ‘краще’ (ГІУ, с. 252)), префіксами **по-, со-, шо-**: (*помайбі́льше* ‘щонайбільше, якомога більше’ (Піпаш, с. 148), *согі́рише* ‘гірше’ (Піпаш, с. 179), *согі́рише* ‘гірше’ (ГГ, с. 174), *шонайбі́рише* ‘якнайбільше’, *шонайбо́рише* ‘якнайшвидше’ (ГГ, с. 119)).

Зауважимо, що в гуцульських говірках семантику вищого чи найвищого ступеня порівняння суплетивних форм адвербіативів із префіксом **май-** визначає наголос: *майбі́льше, маймно́го* ‘більше’ – *ма́йбільше, ма́ймного* ‘найбільше, щонайбільше, якнайбільше’, *майлі́тше* ‘краще’ – *ма́йлітше* ‘куди краще, щонайкраще’ тощо (Піпаш, с. 98), водночас відзначено утворення з таким префіксом лише із семантикою компаративна: *ма́й да́вно* ‘давніше, раніше’ (Піпаш, с. 97-98).

Отже, діалектні форми ступенів порівняння прислівників є неодмінною складовою лексико-граматичної системи говорів. Їхня семантико-словотвірна структура позначена архаїкою, оскільки збережена низка давніх форм прислівників, здебільшого є свідченням належності адвербіативів до певного діалектного ареалу, водночас демонструючи беззаперечний зв’язок української національної мови. Діалектні форми компаратива та суперлатива відзначаються формальною варіативністю на різних мовних рівнях, насамперед на фонетичному та словотвірному, свідчать про емоційну насиченість діалектного мовлення. Порівняно з українською літературною мовою репертуар діалектних форм ступенів порівняння значно ширший, що свідчить про лексичне та граматичне багатство діалектного мовлення. Використання ступеньованих форм прислівника в діалектних текстах передовсім залежить від тематики розповіді інформатора та його ідіолекту, хоча ця проблема потребує більш докладного висвітлення.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні історії становлення діалектних форм ступенів порівняння прислівника, установленні генези низки говіркових адвербіальних утворень докладному вивченні функціонування форм ступенів порівняння прислівника в діалектному тексті, оскільки в цій розвідці на такому аспекті ми зупинилися лише принагідно. Виконання зазначених вище завдань неможливе без збору нового діалектного матеріалу, що спонукає до нових діалектологічних досліджень із максимальним виявом адвербіативів із залученням до співпраці студентів гуманітарних спеціальностей.

Література:

1. Атлас української мови : У 3-х т. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
2. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови / За ред. Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004 – 400 с.
3. Громик Юрій. Ступенювання прислівників у західнополіських та суміжних говірках // *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego*. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2006. – S. 27–42.

Список скорочень джерел:

- ВМ – Власні матеріали, зібрані в середньополіських говірках Житомирської області.
- ГБ – Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. – Київ: Інститут української мови НАНУ, 2008. – 480 с. ; іл.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГГУ – Говірки історичної Уманщини і суміжних земель: монографія / [Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко]; за ред. Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 259 с.
- Машеве – Говірка села Машеве Чорнобильського району Київської області / Ю. І. Бідношия та ін. – Ч. 1. – К., 2003. – 456 с.
- Негрич – Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березові. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Піпаш – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- Сабадош – Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 400 с.
- Сагаровський – Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Вип. 1. А – Об'ясняється / А. А. Сагаровський. – ОВВ НМЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 296 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СЗГ – Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок: У 2-х тт. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2004.
- СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СССП – Лисенко П. С. Словник середнього і східного Полісся. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
- СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- Турчин – Турчин Євгенія. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.
- Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянини / В. А. Чабаненко. – Т. 1–4. – Запоріжжя, 1992.
- Шило – Шило Гаврило. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.